

אלי גורפינקל

לע"נ

סבתי, מרת ציפורה מלכה בת ר' דוד ע"ה

נלב"ע יח סיון תשנ"ג

מפתח מקורות לעיון והשוואה בספר מורה נבוכים

כחוט השני עוברת בכתבי הרב קוק זצ"ל הקריאה לקבוע לימוד מסודר ושיטתי בספרי המדרש, המחקר, החסידות הקבלה, המוסר והאמונה שנתחברו ע"י גדולי ישראל במשך הדורות - הם וכל מקורותיהם וכל המתיחסים להם ומסתעפים מהם" (אדר היקר עמ' שו, מאמרי ראה עמ' 64).

מקום מרכזי ויסודי בלימוד כזה תופסים כתבי הרמב"ם ובראשם ספר מורה נבוכים, שמאז הופעתו לאור עולם, לפני כ-800 שנה, מהווה יסוד ותשתית לרבים מן הדיונים שהעסיקו את ענקי הרוח והמחשבה הישראלית בכל התקופות. מהם שקיבלו את דבריו ועשאום עטרה לראשם, מהם שהסבירו ופרשו מקומות מוקשים בספר, ומהם, שחלקו עליו בתוקף. מכל מקום, סבורני שלא אטעה אם אומר שכמעט ואין ספר הון בעמקות בנושאים בהם עסק הרמב"ם, שאינו מתיחס לדבריו או לשיטתו.

כיוון שרבו המעירים על דברי הרמב"ם, חשבתי שראוי לרכז את המקורות הדנים בדבריו שאינם "על הדף". כך תהיה לפני הלומד והמעייין תמונה רחבה יותר, שתגדיל את הבנת העניינים הנידונים. כמו כן, אולי כך, כאשר יהיה ניתן יותר בקלות לעיין בדבריו, יעלם בהדרגה הפחד הקיים אצל חלק מן הלומדים מלימוד ספר מורה נבוכים, וירבו הלומדים בו. ברור שלמעשה, יתעץ כל אחד ברבו.

רוב רובם של המקורות שצויינו הינם כאלה המביאים את דברי הרמב"ם ודנים בהם, מהם, כמה המתיחסים לשיטתו בלי להזכיר את שמו. ישנם מקורות בהם נמצא דיון ארוך בדברי הרמב"ם, וישנם, הדנים בענין אחר ומעירים הערה קצרה, כבדרך אגב. חלק מועט מן המקורות, הינם כאלו הכותבים דברים דומים לאלו שכתב הרמב"ם, והם הובאו בעיקר במקומות בהם רבים היקשו על דברי הרמב"ם, והיה חשוב להראות שישנם מגדולי הדורות הסבורים כמותו.

מובן, שלא היה מקום במסגרת עבודה זו לנסות ולציין את כל המקורות בהם נזכרים דברי הרמב"ם ע"י מחברים שונים כהוכחה וסיוע לדבריהם, שכן מקורות כאלה הם רבים מאוד. היקף עצום זה של מקורות מלמד עד כמה היו שגורים כתבי הרמב"ם, וביניהם מורה נבוכים, על לשונם של גדולי המחקר, הדרוש ואפילו הקבלה והחסידות.

להשלמת העיון, הוספתי בחלק מן המקומות הפניות לספרים נוספים הדנים באותו ענין, שאינם דנים כלל בדברי הרמב"ם או בשיטתו, והם סומנו בסימן מיוחד.

נעשה מאמץ לציין בכל פרק את הענין עליו מוסבות ההערות, אולם, כיון שהספר מהווה יחידה שלימה וישנם ענינים המתבארים בהדרגה ובכמה פרקים, צויינו ההערות בפרק שהיה נראה לי המקור העיקרי, ובמקורות האחרים הפניתי לפרק זה.

לחלק קטן מן המקורות הגעתי בעזרת המפתחות בסופי הספרים, אך לא הסתפקתי בציוניהם, ופתחתי ועיינתי בכל מקור ומקור, ועפ"י הנאמר לעיל, הבאתי רק את המקורות הרלוונטים למגמה שהותיתי לי, עם ציון הנושא, תקנתי שגיאות וטעויות, עד שפנים חדשות באו לכאן.

בסוף המפתח תובא רשימת הספרים אליהם ציינתי עם הסבר קצר על תוכנם של ספרים שנראו לי פחות מוכרים ללומד הממוצע, וכן הסבר על הסימונים השונים שבאו במפתח זה.

ברור לי שעבודה זו אינה שלימה כלל וכלל וישנם מקורות רבים שלא זכיתי לדעת על קיומם. מטבע הדברים, עבודה המשופעת במראי מקומות מועדת במיוחד לטעויות. כמו כן יתכן מאוד שנפלו טעויות בשל אי-הבנתי את דברי הרמב"ם עצמו. לפיכך, אשמח לשמוע הערות, הארות וציוני מקורות נוספים.

תודתי נתונה לעובדי ספריות ישיבות מרכז הרב והר עציון וספרית היכל מנחם (חב"ד), על עזרתם וסיועם.

כללי

על הספר ואופיו, היחס לספר

אגרות הראי"ה ח"א עמ' קצב

ר' משה בן מימון פרק 12 (הוצ' תרצ"ה עמ' קו, הוצ' תש"ך עמ' קס)

ניצני ארץ ח' עמ' 34 (וכן: לאורו עמ' עג, קדושה ומלכות, המאמר האחרון)

מאמרי ראייה עמ' 105-117

אורות האמונה עמ' 58-59

שיחות הרצ"י מס' 48 עמ' 20

מאמר הרב מאיר מאזוז, בתוך: עיטורי כהנים מס' 93 עמ' 6

כללי רמב"ם עמ' 137, 27

התועודיות תשמ"ה כרך ב' עמ' 1028

עשה לך רב (שו"ת) ח"ח עמ' קנב

עמודי המחשבה הישראלית כרך ב' עמ' 340

במלכות היהדות כרך ג' עמ' 111

מנחת קנאות עמ' 182

הפולמוס על כתבי הרמב"ם בפרובאנס בספרד עמ' 31-18; 99-37

ספרי הרשב"א כרך א', מבוא עמ' קכ

כתבי רמב"ן ח"א עמ' שכט-שנא

שו"ת ריב"ש תשובה מה

ספר הזכרון עמ' מה (בפתיחה)
 חסדי אבות לפרק ב משנה ג, עמ' ק
 יסודי התורה עמ' יב, כ
 ספר הברית חלק א מאמר ב פרק ו'

זהות מחברו

מטפחת ספרים ח"א פרק א (עמ' 3), ח"ב פרק ב אות לב (עמ' 61)
 שם הגדולים מערכת גדולים אות קנ - ר' משה בן מימון
 סוף מאמר זוהר הרקיע, נדפס בסוף ספר מגן וצינה
 מאמרי ראי"ה עמ' 115

מבנה הספר

תשובות לשאלות מאמרים ועיונים בספר מו"נ, עמ' כא:
 מו"נ עם פירוש אבן שמואל ח"א במבוא הכללי פיסקה ז, והמאמר "לסדר
 משנתו של המורה"
 קול הנבואה עמ' יד, טז
 עמודי המחשבה הישראלית כרך ב עמ' 350 ועוד
 ספר זכרון ליעקב פרידמן עמ' 218

למי מיועד הספר

עיין ח"א בפתיחה

חלק ראשון

למי מיועד הספר, השבעת הרמב"ם

פתיחה -

אמונת חכמים פרק יא עמ' כד:

המורה לדורות עמ' 81

חיי מוהר"ן סימנים תז-תיב, וע"ע שיחות הר"ן מ, ליקוטי עצות "חקירות" ט-י
 עיטורי כהנים מס' 93 עמ' 9 (מאמר הרב מ. מאזוז)
 הרמב"ם וש"ע אדמו"ר הזקן עמ' טז אות ח (תרגום מלקו"ש של הרמ"מ
 מלובביץ)

עשה לך רב ח"ח עמ' קמט

בפקודה אלוקית עמ' 147

ע"ע: מאמרי ראייה עמ' 64, הכוזרי המבואר עמ' 8

הגדרת מעשה בראשית ומעשה מרכבה

עיין הלכות יסודי התורה פרק ד הלכה י ובפרשנים שם
 עיין פהמ"ש חגיגה פרק ב משנה א' ובשאר פרשני המשנה
 אברבנאל, הקדמה לספר יחזקאל ד"ה "הדרך השני" עמ תלה
 אור ה' מאמר ד דרוש י
 עבודת הקודש ח"ג פרק טו, ח"ד פרק א
 ספר האמונות, הקדמה

אמונת חכמים פרקים יג-טז
 שער האמונה ויסוד החסידות עמ' מב
 שומר אמונים הקדמון תחילת הויכוח הראשון (עמ' ז)
 מטפחת ספרים חלק שני פרק ח אות כא
 קול הנבואה עמ' קלז הערה ח, עמ' שג, קעד
 ליקוטי שיחות חלק כו עמ' 120 (באידיש)
 עיטורי כהנים מס' 93 עמ' 7 (מאמר הרב מ. מאזוז)

הנביאים דיברו במשלים

שו"ת הרשב"א ח"א סימן ט
 רש"י מלכים א, פרק א פס' מ #

מילת 'צלם'

מעשי ה' חלק מעשי בראשית פרק ו
 אברבנאל בראשית פרק א, עמ' סז

פרק א

השגת אצילי בני ישראל

עטרת זקנים פרק ח
 עקידת יצחק שער מז עמ' קמז

פרק ה

טעותם

פירוש רלב"ג עה"ת שמות פרק כד פס' יא (עמ' שלג)

שדים – זעת הרמב"ם במציאותם

עיין לקמן ח"ג פרק לז ובמקורות

פרק ז

מקום

זבח פסח ד"ה ברוך המקום (עמ' 79)

פרק ח

כסא הכבוד

יפה תואר ב"ר פרשה א סימן ה (עמ' ז).

פרק ט

כבוד ה'

עבודת הקודש ח"ג פרק כט

פרק יט

תרגום אונקלוס וסילוק ההגשמה

עיין לקמן ח"א פרק כז ובמקורות

פרק כא

תרגום אונקלוס וסילוק ההגשמה

רמב"ן בראשית פרק מו פס' א - ספר הזכרון עמ' סב - שער כבוד ה' עמ' כא.
 תפארת ישראל פרק לג

פרק כז

עבודת הקודש ח"ג פרק לו

פרק לד

השלימות בהשגת העיונים

עיין לקמן ח"ג פרק כז ובמקורות
ספר האמונות - תשובת מהר"ם אלשקר קיז
ערפילי טוהר עמ' פד
ניצני ארץ ח' עמ' 34

פרק לו

לשון חרון אף - רק בע"ז

רמב"ן שמות פרק כ פס' ג (עמ' שצא) - ספר הזכרון עמ' סט, קו

פרק מא

מהות הנפש לשיטתו

עיין לקמן ח"א פרק ע ובמקורות

פרק מב

בן הצפתית לא מת

שו"ת ריב"ש תשובה מ"ה
אברבנאל מלכים א פרק יז פס' טז (עמ' תקעו)

פרק מח

תרגום אונקלוס וסילוק ההגשמה

עיין לעיל ח"א פרק כז ובמקורות

פרק מט

ראיית מלאך במראה הנבואה

עיין לקמן ח"ב פרק מא ובמקורות

פרקים נ-ס

תורת התארים

מו"נ עם פירוש אבן שמואל ח"א כרך ב, במבוא הראשון
כוזרי תחילת מאמר שני #

פרקים נב-נג

תארי פעולה

שומר אמונים הקדמון ויכוח שני אות נה (עמ' עח), אות סז (עמ' פא)

פרק נג

יצאת ריבוי מן האחדות

יפה תואר ב"ר פרשה א סימן כא (עמ' יז).

רצון

ערפילי טוהר עמ' ל

פרק נח

תארים שוללים

אמונה רמה מאמר שני עיקר ג =

עקידת יצחק שער 54

אור ה' מאמר א כלל ג פרק ג (עמ' ק) - נוה שלום מאמר 12 דרוש 1 פרק ג

אמונה בזמנים משתנים עמ' 95
 עבודת הקודש ח"ג פרק סח
 שומר אמונים הקדמון ויכוח ראשון אות לג (עמ' כד) ויכוח שני אות נה (עמ'
 עח)
 מגן וצינה פרק כז עמ' נו:
 דרך מצוותיך, מצות האמנת האלוקות, פרק ו (עמ' 104)
 שו"ת הרשב"א ח"א סימן תיח =
 ליקוטי שיחות חלק כו עמ' 120 (באידיש)
 כוזרי המבואר עמ' קנח
 אורות האמונה עמ' 59
 מי מרום חלק ג (לחם אבירים) עמ' יח

פרק לז

ביאור 'פנים'

אברבנאל בראשית פרק א עמ' כג

פרק מ

ביאור 'רוח'

אברבנאל בראשית פרק א עמ' כד

פרק סא-סב

שמות ה'

ספר האמונות שער ג פרק ה

שומר אמונים הקדמון ויכוח ראשון אות יג עמ' י

פרק סב

פעולת השמות

אמונת חכמים פרק יב עמ' כו: כט.

אוצרות ראייה ח"ב עמ' 944

מגן וצינה פרק כד עמ' נב:

שומר אמונים הקדמון הנ"ל

פרק סו

בחומר הלוחות

שער כבוד ה' עמ' לד.

פרק סח

הוא הדעה היודע והיודע

גבורות ה' הקדמה שניה עמ' ט

דרך החיים פרק ה' משנה ו (עמ' רלג)

מי מרום חלק א (לשמונה פרקים) עמ' קעז

תניא, ליקוטי אמרים פרק ב, שער היחוד והאמונה פרקים ז-ט

ליקוטי תורה ויקרא עמוד ד. עמודה שמאלית

דרך מצוותיך מצות האמנת האלוקית פרק ג עמ' 92

משך חכמה בראשית פרק א פסוק כו

אלף בית של יהדות עמ' 72

מהות הנפש לשיטתו אברבנאל בראשית פרק א עמ' סז עקידת יצחק שער 6 עמ' סז יפה תואר, בראשית רבה פרשה יב סימן יג עמ' פד. (עמודה שמאלית) נשמת חיים מאמר ב פרק א דרשות ר' יצחק קארו עמ' 205 הגיוני עוזיאל שער יב פרק א עמ' 319	פרק ע
הכתות המוסלמיות מו"נ עם פירוש אבן שמואל, ח"א כרך ב, במבוא השני	פרקים עא-עג
להוכיח מציאות ה' עפ"י שיטת קדמות העולם מפעלות אלוקים מאמר ט פרק א מאמרי ראייה עמ' 110	פרק עא
האדם - עולם קטן - מקורו משך חכמה ויקרא פרק יט פס' ב, הערה 6	פרק עב
הקדמות המיתכלמין מפעלות אלוקים מאמר ט פרק ג-ו	פרקים עג-עד
ההוכחה האחרונה, מענין הזמן אוצרות ראייה חב עמ' 945	פרק עד
סוף "הדרך הראשון" שם	פרק עה

חלק שני

פירושים ודיונים עליהם תשובות לשאלות מאמרים ועיונים בספר מו"נ אור ה' מאמר א כללים א-ב שו"ת ר' משה פרובינצאלו ח"א סימן ב	כ"ו ההקדמות
הקדמה 7 אוצרות ראייה ח"ב עמ' 945	
הגלגלים חיים משכילים מפעלות אלוקים מאמר ג פרק ג יפה תואר ב"ר פרשה ב סימן ב עמ' יט:	פרק ד-ה

- עקידת יצחק שער 2
ספר הברית חלק א מאמר ד פרק טז
מאמרי ראייה עמ' 110
אור ה' מאמר ד דרוש ג #
- פרק ד**
שכלים נבדלים כמנין הגלגלים
דרשות ר' יצחק קארו עמ' 208
שהשכל מניע הגלגל
עטרת זקנים פרק יב
שער כבוד ה' עמ' מא:
- פרק ו**
אלוקים - שם הדיינים
אברבנאל בראשית פרק א עמ' טו
- פרק ח**
קולות הגלגלים
מאור עינים, אמרי בינה פרק יא
באר הגולה עמ' קטז #
- מחלוקת חז"ל ואוה"ע בפסחים, והגירסא "ונצחו חכמי אוה"ע"
ספר הברית ח"א מאמר ב פרק י
מאור עינים שם [מובא גם ב-השתנות הטבעים בהלכה עמ' קפא הע' 432]
- פרק יא**
החכמה היוונית והאמונה היהודית
עיין לעיל ח"א פרק עא
עבודת הקודש ח"ג פרק טו
אורות עמ' קסה פיסקה טו
כוזרי מאמר שני פיסקה סו =
- פרק יג**
האם חידוש העולם הוא עיקר מעיקרי האמונה
עיין לקמן ח"ב פרקים כז, לא
תורת השבת והמועד עמ' 553
הקדמות הרמב"ם (שילת) עמ' קמב והערה 18, עמ' קצה
משנה עם פירוש הרמב"ם (קאפח) נשים - נזיקין עמ' קמב והערה 34
- פרק יז**
היכוח בין הרמב"ם לאריסטו
סיני - ספר היובל עמ' קכו-קמ (מאמר יהודה אבן שמואל)
- פרק כב**
ההוכחות על חידוש העולם
אור ה' מאמר ג כלל א פרקים ב, ד - נווה שלום מאמר 1 פרק 6
מפעלות אלוקים מאמר ט פרק ו

פרק כה

אין הוכחה מפשט הכתובים על החידוש
 מלחמות ה' מאמר ו חלק ב, פרק א
 מפעלות אלוקים מאמר ב פרק ה
 עיקרים מאמר ראשון פרק ב (עמ' 23) =
 ספר הזכרון עמ' נב

פרק כו

ביאור דברי המרקי דר' אליעזר
 מפעלות אלוקים מאמר ג פרק ט
 ספר הבתים עמוד ראשון פרק חמישי (עמ' נט)
 מעשי ה' חלק מעשי בראשית פרק ה (עמ' כ):
 עיקרים מאמר ראשון פרק ב (עמ' 23) =
 רמב"ן בראשית פרק א פס' ח (עמ' כ) #
 יפה תואר ב"ר פרשה א סימן ט (עמ' י):
 ספר זכרון ליעקב פרידמן עמ' 218
 ברכת מרום עמ' פז

פרק כז-כט

נצחיות העולם

שו"ת הרשב"א ח"א סימן ט
 דרשות הר"י אבן שועיב עמ' רצט, שג
 אור ה' מאמר ד דרוש א
 כתבי הרמב"ן חלק א, עמ' קפת, קס
 עקידת יצחק שער 66 עמ' ק =
 מאירי הקדמה למסכת אבות עמ' ב, עמודה ימנית [סדר הקבלה' עמ' 20] =
 אברבנאל, ישעיהו פרק נא פס' ו (עמ' רלז)
 אברבנאל, פרשת בהר (עמ' קנז)
 מפעלות אלוקים מאמר ז סוף פרק ג, מאמר ח
 ישועות משיחו עיון ראשון פרק א
 תורת העולה עמ' לא
 ליקוטי שיחות חלק כא עמ' 53
 במעגלי הנגלה והנסתר עמ' 153-241 #

הנביאים מדברים במשלים

עיון לעיל ח"א בפתחה ובמקורות

הבנת המשנה באבות "עשרה דברים נבראו ע"ש בין השמשות"
 פרשני המשנה שם בעיקר: מאירי, נחלת אבות, תוס' יו"ט, מדרש שמואל
 רבינו בחיי שמות פרק יד פס' כז =
 עקידת יצחק שער 15
 מפעלות אלוקים מאמר י פרקים ג-ז
 יפה תואר, בראשית רבה פרשה ה סימן ד (עמ' לה)
 מעשי ה' חלק מעשי מצרים, פרק א
 ספר האמונות - תשובת מהר"ם אלשקר קיז

שער כבוד ה' עמ' לד.

גבורות ה' הקדמה שניה עמ' ו

דרך החיים באבות שם, עמ' רלב

שער האמונה ויסוד החסידות עמ' קו

שיחת מלאכי השרת עמ' לט:

מי מרום חלק א (לשמונה פרקים) עמ' קנו-קנח

פרק ל

לכל הפרק אברבנאל בתחילת בראשית

ביאור 'ראשית' - 'בראשית'

אברבנאל בראשית פרק א פס' א (עמ' יג)

מנין הימים לפני היום הרביעי

אברבנאל בראשית פרק א פס' א עמ' י, לג

יפה תואר ב"ר פרק ג סימן ב עמ' כג. פרשה יב סימן ג עמ' פא.

הזמן נברא

שערי אמונה עמ' קפח אות כד

הלשון התקיפה נגד מאמר ר' אבהו

אוצרות ראיה ח"ב עמ' 946

ברכת מרום עמ' פו

חושך - האש היסודי

פירוש רלב"ג בראשית פרק א פס' ב (עמ' כד)

אברבנאל בראשית פרק א (עמ' כג)

מהו הרקיע

פירוש רלב"ג בראשית פרק א פס' ו (עמ' כט)

אברבנאל בראשית פרק א (עמ' לו)

סיפור גן עדן - משל

שער כבוד כ' עמ' ט. הערה ה, עמ' יד.

אברבנאל בראשית פרק ב (עמ' פה)

המובאה מפרדר"א פרק יג - סמאל ורוכבו

טוב ורע בהגות היהודית עמ' 50

ספר זכרון ליעקב פרידמן עמ' 219 (מאמר שלום רוזנברג)

פרשת קין והבל לשיטתו

אברבנאל בראשית פרק ד עמ' קכג

טוב ורע בהגות היהודית עמ' 52

הלשונות הסכמיים

עיין לקמן ח"ג פרק ח

מעשי ה' חלק מעשי בראשית פרק ו

ספר זכרון ליעקב פרידמן עמ' 217
 אברבנאל בראשית פרק יא (עמ' קפ) #
 כוזרי מאמר שני פסקה סח #
 לשונות 'ברא' 'עשה' וכו'
 מפעלות אלוקים מאמר ב פרק ה
 אברבנאל בראשית פרק א פס' א (עמ' יג)

פרק לא

טעם השביתה בשבת
 רמב"ן דברים פרק ה פס' טו - ספר הזכרון עמ' פד

פרק לב

תנאי קבלת הנבואה:
 נסמן כל תת-נושא באות מיוחדת כיון שיש מקורות הדנים רק בחלק מהם
 א. הכרחיות ההכנות
 ב. מהם ההכנות - עיין לקמן ח"ב פרק לו
 ג. היתכן שהקב"ה לא ינבא את המוכן
 א. אברבנאל שמות פרק ג פס' ד (עמ' כח) [ע"ע בשיטתו בפירושו למו"נ]
 א. אברבנאל מלכים א פרק ג פס' ו "השער השלישי" עמ' תעט
 אב. עקידת יצחק שער 35, אג. שער 82
 בג. אור ה' מאמר ב כלל ד פרק ד
 אבג. דרך אמונה עמ' 181
 אבג. בית אלוקים שער היסודות פרק יט (עמ' 125-127)
 א. עין איה ברכות ב פרק ו אות לו עמ' 185 =
 א. עולת ראיה כרך ב עמ' קנה =
 אבג. מי מרום חלק א (לשמונה פרקים) עמ' קכט
 אב. ליקוטי שיחות חלק כג עמ' 82 (באידיש)
 ג. הקדמת המלבי"ם לירמיה
 אב. עיקרים מאמר שלישי פרק יא #
 אב. דרשות הר"ן, דרוש חמישי נוסחאות אב, #

מי הם בני הנביאים

דורות ראשונים ח"ו עמ' 116 [מובא גם בחזון המקרא ח"ב עמ' 80]

פרק לג

הזיכרון ששמעו ישראל בהר סיני
 רמב"ן שמות פרק כ פס' טז - ספר הזיכרון עמ' סז - שער כבוד ה' עמ' נג:
 עקידת יצחק שער 89
 דרך אמונה עמ' 217
 דרשות הר"ן דרוש חמישי נוסחא ב, עמ' 35
 שו"ת ריב"ש תשובה מה
 שו"ת הרשב"א ח"ד סימן רלד

דרשות הר"י אבן שועיב עמ' קלג
 אברבנאל דברים פרק ה (עמ' סט)
 משך חכמה שמות פרק כ פס' ג
 אור ה' מאמר ג חלק א כלל ו, סוף פרק ב, עמ' שסא
 ספר האמונות שער שני פרק א' - תשובת מהר"ם אלשקר קיז
 עבודת הקודש ח"ד פרק לג
 עיקרים מאמר ג פרק יח
 מכמני עוזיאל חלק א מאמר ג, עמ' כז
 אגרות קודש חלק יט עמ' 181 (באידיש)
 תורה שלימה, מילואים בסוף פרשת יתרו סימן ג אות רכא

קול נברא

תורה שלימה שם סימן ב עמ' ריג

פרק לד **ביאור פרשת "הנה אנוכי שולח מלאך לפניך"**

עטרת זקנים פרק ג

דרשות הר"ן דרוש ד #

ייחוד נבואת משה - בפרסום

רמב"ן דברים פרק לד פס' יא - ספר הזיכרון עמ' פח

מפעלות אלוקים מאמר י' פרק ט

ונצדק קודש עמ' רמה

מעשי ה', חלק מעשי אבות פרק טו (עמ' צג).

אור ה' מאמר ג חלק א כלל ו פרק א =

הבנת דבריו בנס עמידת השמש בגבעון

מפעלות אלוקים, שם

עקידת יצחק שער 13 עמ' קיח:

שער כבוד ה' עמ' 7, 30 הערה א

ספר האמונות - שער א פרק א - תשובת מהר"ם אלשקר קיז

חלום - ממין הנבואה

נוה שלום מאמר 6 פרק 4

חוש המישוש - חרפה הוא לנו

עיין לקמן ח"ג פרק ח ובמקורות

ראיית מלאך - במראה הנבואה, נבואה ע"י מלאך

עיין לעיל ח"א פרק מט

רמב"ן בראשית פרק יח פס' א - ספר הזיכרון עמ' נה - שער כבוד ה' עמ' סג;

עו.

אברבנאל יהושע פרק ה (עמ' לב)

פרק לד

פרק לה

פרק לו

פרק מא-מב

ניצני ארץ יב

אברבנאל שופטים פרק ו (עמ' קטו)
 אברבנאל בראשית פרק יח פס' ב
 אברבנאל שמות פרק ג פס' ז (עמ' כט)
 עקידת יצחק שער 19
 יפה תואר בראשית רבה פרשה נב סימן ז
 מעשי ה' חלק מעשי אבות פרק טו (עמ' צג). פרק לב (עמ' עו).
 נשמת אדם פרק ד (עמ' סו)
 ליקוטי שיחות חלק כח עמ' 341 (בעברית), חלק כה עמ' 72 (באידיש)

פרק מה

האם דניאל היה נביא

אברבנאל בראשית פרק מא עמ' שפט
 מעיני הישועה מעין 3 תמר א' (עמ' רצ)
 דעת מקרא דניאל, מבוא עמ' 29-25, 34-37
 דובר צדק עמ' 187

דרגת בלעם הרשע

עיקרים מאמר שלישי פרק כ' עמ' 244 #
 יפה תואר פרשה נב סימן ז #
 עקידת יצחק שער 82 #
 תפארת ישראל פרק כא #

דרגת דוד ושלמה

הקדמת רד"ק לתהלים =
 אברבנאל הקדמה לתרי עשר עמ' יא =
 הקדמות המאירי לתהלים ולמשלי
 הקדמת רס"ג לתהלים =
 דובר צדק עמוד 187
 אברבנאל מלכים א פרק ג פס' ו עמ' תעט #

החלוקה בין נביאים לכתובים

אברבנאל הקדמה לנביאים ראשונים עמ' ה, הקדמה לתרי עשר עמ' יא =
 הקדמות המאירי לתהלים ולמשלי =
 דובר צדק עמ' 187

ההבדל בין חלום למראה

אברבנאל הקדמה לישעיה
 שער כבוד ה' עמ' עו.

פרק מו

המעשים הסמלים של הנביאים

אברבנאל הושע פרק א פס' א, עמ' יט
 שער כבוד ה' עמ' עז:
 רמב"ן בראשית פרק יב פס' ו, פרק מח פס' כב #
 רמח"ל דרך ה' חלק ג פרק ד סעיף ח #

אורות, ישראל ותחייתו פיסקה יב (עמ' כז-כח) #

אריכות ימי הקדמונים

רמב"ן בראשית פרק ה פס' ד - ספר הזיכרון עמ' נג

ר"ן עה"ת עמ' עב-עג =

מעשי ה', חלק מעשי בראשית פרק כג

רד"ק רלב"ג ואברבנאל בבראשית שם #

פרק מז

חלק שלישי

ביאורו במעשה מרכבה

עיין לעיל ח"א בפתיחה ובמקורות

פרקים א-ז

מדוע נקראת לשוננו 'לשון הקודש'

רמב"ן שמות פרק ל פס' יג - ספר הזכרון עמ' עא

גור אריה שמות פרק לה פס' כד, דברים פרק א פס' כב

נתיבות עולם, נתיב הצניעות פרק ג (ח"ב עמ' קח):

של"ה ח"א, חלק בית המקדש (עמ' מז)

קדושת לוי, קדושה שניה (עמ' שמו)

אור זרוע לצדיק עמ' 45

קול הנבואה עמ' כט

אוצרות ראיה ח"ב עמ' 948

אורות עמ' קסד פיסקה יב

אסיא ד עמ' 200 הערה 77

פרק ח

יחס הרמב"ם לעברית - כללי

חקרי יהדות עמ' 164

חוש המישוש - חרפה הוא לנו

אגרת הקודש לרמב"ן פרק ב [כתבי הרמב"ן ח"ב עמ' שכג, במנורת המאור

הקדמון פרק סו ובמקורות נוספים]

מנורת המאור, נר שלישי, כלל ו חלק ו פרק א עמ' 379

ישראל קדושים עמ' 62

סידור ר' יעקב עמדין סוף ליל שבת (חדר המיטות, מיטת כסף, פרק ג)

מאמרי ראיה עמ' 112

עין איה ברכות ב, פרק ו אות מב (עמ' 188)

דרשות ר"י אבן שועיב עמ' תעד

תולדות אדם פרק טו בהערה האחרונה (עמ' ריז)

החושך הוא העדר אור

אמונות ודעות מאמר ראשון (עמ' נו)

פרק י

רמב"ן שמות פרק ד' פס' יא =
 אדרת אליהו בראשית פרק א פס' א, ד
 קול אליהו פרשת בא אות נג
 אורות הגר"א עמ' קמט
 הכתב והקבלה בראשית פרק א פס' ד
 מרומי שדה לפסחים ב.
 חידושי אגדות למהרש"א תמיד לב.
 הגהות מהר"ץ חיות חגיגה יב.
 שערי אמונה עמ' קפז אות נג

הרע הוא העדר

טוב ורע בהגות היהודית עמ' 24, 44 ועוד

פרק יג

תכלית הבריאה ומעמד האדם בה

עיין לקמן פרק כו
 מפעלות אלוקים מאמר ז פרק ד
 דרשות ר"י אבן שועיב עמ' ז
 אור ה' מאמר ב, כלל ו בפתיחה, ובפרקים ג-ה
 עקידת יצחק שער 18
 ספר הבתים עמוד ראשון פרק שביעי (עמ' סז)
 כתבי ספורנו, אור עמים פרק יט, עמ' תצה
 אבן עזרא שמות פרק כו פס' ב =
 דרך אמונה עמ' 95
 יפה תואר בראשית רבה פרשה יב סימן יא (עמ' פו):
 עבודת הקודש ח"ג פרק א
 מעשי ה', חלק מעשי בראשית פרק י (עמ' לב); פרק יג (עמ' מב):
 מאמרי רביה עמ' 110 [וע"ע פרי עץ הגן (קובץ) א' - כסלו תשנ"ח עמ' 290]
 ערפילי טוהר עמ' ק
 אוצרות רביה ח"ב עמ' 949, ח"ד עמ' 57
 עין איה ברכות א פרק א אות סה (עמ' 28) שבת א פרק ב אות צג (עמ' 114)
 לנתיבות ישראל חלק ג עמ' קכט
 הגיוני עוזיאל שער ה', פרק ה עמ' 237, פרק יא עמ' 271

פרק יד

יחס לדברי חז"ל בעניני מדע

עיין לעיל ח"ב פרק ח
 השתנות הטבעים בהלכה פרק יט (עמ' קעז) #

פרק טו

לנמנע טבע קיים

שו"ת הרשב"א ח"א סימן תיח
 שער האמונה ויסוד החסידות עמ' מז

השגחה

כתבי ספורנו, אור עמים פרק טו, עמ' תעג =
 ספורנו ויקרא פרק יג פס' מז =
 דרשות ר"י אבן שועיב עמ' תיח
 ספר הבתים עמוד שלישי
 אור ה' מאמר ב כלל ב
 יפה עינים, פרשת תצווה
 מעשי ה', חלק מעשי אבות פרק כא (עמ' קא).
 ספר האמונות שער א פרקים ב, ג
 שומר אמונים הקדמון ויכוח שני אות פא (עמ' צא), שם במבוא עמ' לא-לג
 שער האמונה ויסוד החסידות עמ' לז-מ
 קונטרס תפארת החנוכי פרשת וירא (נדפס בסוף ס' שער האמונה ויסוד
 החסידות)

אורות הקודש ח"ב עמ' תקמו, פיסקה כג
 אוצרות ראייה ח"ב עמ' 950
 הד הרים אגרת טז
 שערי אמונה עמ' צא
 הגיוני עוזיאל שער ה פרק יא עמ' 272
 מכתב מאליהו חלק ה עמ' 308
 ספר החינוך מצוה קסט =
 דורנו מול שאלות הנצח עמ' 124
 דרכי אמונה והשגחה עמ' קמח
 אור ישראל (קובץ) חלק ט עמ' קצד, חלק י עמ' קסט, קעג

ההשגחה נמשכת אחרי השכל

נוה שלום מאמר שני פרק סו

אין יסורים בלא עוון

הגיוני עוזיאל פרק טז עמ' 111
 דרך אמונה עמ' 115 =

ידיעה ובחירה

מלחמות ה' מאמר 3 פרקים א-ג
 דרך אמונה עמ' 101 =
 תורה שבע"פ (קובץ) חלק כז עמ' קכט
 ברקאי ה (תשמ"ט) עמ' 220
 ספר העיקרים מאמר רביעי פרק ג
 הלכות תשובה פרק ה הלכה ה, עיין אור שמח שם
 מעשי ה', חלק מעשי אבות פרק כא (עמ' ק):
 הגיוני עוזיאל שער ה' פרק ט עמ' 260
 מכתב מאליהו ח"ג עמ' 262
 אור החיים בראשית פרק ו פס' ה'

שערי אמונה עמ' רלא
 נוה שלום מאמר 12 דרוש ב פרק ב
 אורות הקודש ח"ג מעמ' יט. ח"ד מעמ' תקלה, ח"ב עמ' תקמו

פרק כב

איוב, משל היה
 ספר האמונות - תשובת מהר"ם אלשקר קיז
 דעת מקרא לאיוב, במבוא עמ' 18

המלאכים שמלוים האדם הם יצר טוב ויצר רע
 טוב ורע בהגות היהודית עמ' 47

פרק כד

ניסיון
 רמב"ן שמות פרק כ' פס' יז - ספר הזיכרון עמ' ע
 אברבנאל בראשית פרק כב
 עקידת יצחק שער 21 עמ' קסח:
 יפה עיניים פרשת וירא
 מעשי ה', חלק מעשי אבות, פרק כא (עמ' ק. #)

פרק כו

טעמי המצוות
 של"ה תולדות אדם, שער הגדול אות לב (עמ' קלז)
 עבודת הקודש ח"ג פרק ג
 ספר הזיכרון עמ' עד
 תפארת ישראל פרק ז
 יפה תואר בראשית רבה תחילת פרשה מד
 עשה לך רב (שו"ת) ח"ז עמ' כ
 מטפחת ספרים חלק שני פרק ח אות לז
 מאמרי ראייה עמ' 18, 540
 עין איה ברכות א פרק ה אות קד (עמ' 160)
 טל חרמון עמ' 150
 הגיוני עוזיאל שער יח פרק א (כרך ב עמ' 47)
 המורה - רבינו משה בן מימון עמ' 97 (מאמרו של הרב הרצוג)
 בפקודה אלוקית עמ' 155
 מי מרום חלק א (לשמונה פרקים) עמ' נד, קכו
 טעמי המצוות בספרות ישראל חלק א עמ' 79

טעמים לפרטי המצוות

מי מרום חלק א (לשמונה פרקים) עמ' נד
 תורת העולה ח"א פרק טו (עמ' טו.)
 אוצרות ראייה ח"ד עמ' 32
 טעמי המצוות בספרות ישראל חלק א עמ' 82
 ליקוטי שיחות חלק לב עמ' 178 והערה 34

<p>השלימות בעיון השכלי עיון לעיל ח"א פרק לד ובמקורות שער כבוד ה' עמ' ט. הערה ח הגיוני עוזיאל שער יח פרק ג (כרך ב עמ' 57)</p>	פרק כז
<p>אמונות מוכרחות ואמונות נכונות אורות האמונה עמ' 48</p>	פרק כח
<p>עיונו בספרי עובדי עבודה זרה קובץ מאמרים עמ' סד סעיף ח שיחות הרצ"י, בראשית עמ' 297 עיון בדבריו בהלכות ע"ז פרק ב הלכה ב ופרק ג הלכה ב אגרות קודש חלק ג עמ' קכב</p>	פרק כט
<p>בטעמו לקרבנות עיון לקמן ח"ג פרק מו רמב"ן ויקרא פרק א פס' ט - ספר הזכרון עמ' עג, קיב שער כבוד ה' עמ' ד. הערה ח עקידת יצחק שערים 57-58 דרשות ר"י אבן שועיב עמ' קצא נוה שלום מאמר 9 פרק 3-4 תורת העולה, בהקדמה עמ' ב. עמ' כח: אמונת חכמים פרק י חיי מוהר"ן סימן תיא דרך אמונה עמ' 157 משך חכמה הקדמה לספר ויקרא מכתב מאלהיו ח"ד עמ' 173, ח"ה עמ' 412 רבינו בחיי ויקרא פרק א פס' ט אברבנאל ירמיה פרק ז פס' כא (עמ' שכח) אברבנאל בהקדמה לספר ויקרא פרק ד (עמ' י) אמרי בינה - חקרי לב סימן יג (עמ' ריא) יסודי התורה פסקאות מז-מח (עמ' נז) יפה עיניים פרשת צו צפנת פענח, פרשת ויקרא דרוש ראשון ספר האמונות שער ג סוף פרק ג, שער י פרק א - תשובת מהר"ם אלשקר קיז ליקוטי מאמרים עמ' 240-241 צדקת הצדיק אות מב (עמ' ו) המורה - רבינו משה בן מימון, עמ' 97 (מאמר הרב הרצוג) מטפחת ספרים חלק שני פרק ח אות לא ערפילי טוהר עמ' כב בפקודה אלוקית עמ' 203</p>	פרק לב

פירוש רלב"ג פרקש ויקרא עמ' מה
 זבח פסח ד"ה "ברוך שומר הבטחתו" (עמ' 87) =
 אלף בית של יהדות עמ' 84 =
 הגות בפרשיות התורה כרך ב עמ' 396
 פירוש רש"ר הירש עה"ת בראשית פרק ד פס' ג
 יד שאול עמ' קמה
 עיונים בפרשנות המקרא עמ' 131
 טעמי המצוות בספרות ישראל פרק א עמ' 92
 המוסר והמשפט בישראל עמ' 17 ומופיע גם ב-בינה למקרא עמ' 113
 עיונים חדשים בספר ויקרא מבוא א-ב
 טל חרמון עמ' 147
 סיני כרך נב עמ' ריב, ריז
 על שיטת הראי"ה - ראיות הראיה עמ' צז #

פרק לז

הכשפים הם דמיון

עיין הלכות ע"ז פרק יא הלכה טז, פיהמ"ש עבודה זרה פרק ד משנה ז
 שו"ת רשב"א ח"א סימנים תיג-תיז
 אברבנאל שמות פרק ז (עמ' נח).
 תמים תהיה עמ' יב
 דרשות הר"ן סוף הדרוש הרביעי
 רמב"ן דברים פרק יח פס' ט
 התועדויות תשמ"ד כרך ב עמ' 1100
 שומר אמונים הקדמון ויכוח ראשון אות יג עמ' יא
 אור החיים שמות פרק ז פס' כא =

מציאות השדים לשיטתו

שומר אמונים שם
 הכוזרי בתרגום הרב קאפח עמ' צג הערה 18
 דברי תורה, ח"ץ נד
 ביאור הגר"א יו"ד קעט ס"ק יג
 עיונים במשנה תורה, במבוא
 שיחות הרצ"י בראשית עמ' 296, 310

בטעם איסור הקפת הראש

טור יו"ד קפא סעיף א ופרשניו
 בפקודה אלוקית עמ' 164

בטעם איסור כלאי זרעים

פירוש רלב"ג ויקרא פרק יט פס' יט (עמ' שב)

בטעם איסור ערלה

פירוש רלב"ג ויקרא פרק יט פס' כה (עמ' שה)

- פרק מ**
בטעם עגלה ערופה
 רמב"ן דברים פרק כא פס' ד - ספר הזכרון עמ' פה
 ספר האמונות שער א פרק ב
- פרק מא**
פשט הכתוב "עין תחת עין"
 עקידת יצחק שער 46 עמ' קלט:
 פירוש קול יהודה על הכוזרי מאמר ג פסקה מז (עמ' 107)
- פרק מד**
היחס לתפילה
 תולעת יעקב הקדמה (עמ' ה)
 ספר האמונות שער י פרק א - תשובות מהר"ם אלשקר קיז
- פרק מה**
 שער האמונה ויסוד החסידות עמ' מא, מו
- פרק מו**
בטעם הקרבנות
 עיין לעיל ח"ג פרק לב ובמקורות
- בטעם איסור אכילת דם**
 רמב"ן ויקרא פרק יז פס' יא - ספר הזכרון עמ' עח
 פירוש רלב"ג פרשת ויקרא, התועלת הי"ג (עמ' מח), עמ' רפו
 סיני כרך נב עמ' רטז
- פרק מח**
בטעם שילוח הקן
 רמב"ן דברים פרק כב פס' ו
 תפארת ישראל פרק ו
 עין איה ברכות א פרק ה פסקה קד (עמ' 160)
 עשה לך רב (שו"ת) ח"ז עמ' כ
 קונטרס שמחת יו"ט אות א (נדפס בסוף שו"ת קול מבשר)
 מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל עמ' 121 (מאמר יוסף תבורי)
- בטעם מאכלות אסורות**
 עבודת הקודש ח"ג פרק ג
 הגיוני עוזיאל שער יח פרק ג (כרך ב עמ' 60)
- פרק מט**
בטעם איסורי עריות
 ספר האמונות שער ג פרק ג
 הגיוני עוזיאל שם
 פירש רלב"ג ויקרא פרק יח פס' ו (עמ' רפא)
 אלף בית של יהדות עמ' 112
 יסודי התורה פסקה מג (עמ' נב)

איסור כלאי בהמה

ליקוטי שיחות חלק לד עמ' 125 (בעברית), חלק ד עמ' 149 (אידיש) והערה 29 שם (עברית)

בטעם מצוה מילה

עקידת יצחק שער 18 עמ' קנד
אברבנאל בראשית פרק יז פס' ט
אלף בית של יהדות עמ' 110
סידור ר' יעקב עמדין סדר המילה #

מקומה של השלימות המוסרית

פרק נד

זכרון ראייה עמ' פז

ידיעה בקבלה ואח"כ לחקור

מי מרום חלק א' (לשמונה פרקים) עמ' נג

מפתח הסימנים

ספר הדין באותו נושא, בלא להזכיר את דברי הרמב"ם או את שיטתו #
ספר המסכים בפשוטות עם דברי הרמב"ם, (צויין בד"כ במקום שרבו החולקים) =
הערה: כאשר מס' מקורות שונים נרשמו באותה שורה, וביניהם מקף (-) הם מגיבים זה לזה.
בספרים בהם נהוגה שיטת עימוד עפ"י אותיות ה-א"ב, ולשני עמודים ישנה אות אחת, השתמשתי
בנקודה (.) או בשתי נקודות: לציון העמ' כנהוג בדפי הגמ' לדוגמא: עד. פירושו דף עד עמ' א.

שמות הספרים

מטרת מדור זה היא זיהוי המהדורות בהן השתמשתי ולפייהן ציינתי את מספרי העמודים. לגבי
חלק מן הספרים מצוין רק שם המחבר, מסיבות שונות, וציינתי אליהם גם או רק בעזרת מרכיבים
אחרים, כמו מס' פרק וכד'.

אני תקווה שיעוין בספרים אלו גם באופן שיטתי ומסודר, ואט אט תתוקן הקלקלה עליה התריע
מרן הרב קוק זצ"ל: "וכל אותם הספרים הנפלאים מלאי הענין, שכל כך התעמקו בהם גדולי
הדורות בחיבורם והפצתם, הם מונחים בקרן זוית, או נחשבים לספרי טיול, שמעיינים בהם בדרך
עראי, ועיון כזה אינו מביא כלל את התועלת המבוקש הכללי להתכנסות המחשבות, לקישורן,
התילדותן ובניגן" (אדר היקר עמ' טו).

אור ה', ר' חסדאי קרשקש, הוצאת ספרי רמות, ירושלים תש"ן

אור זרוע לצדיק, ר' צדוק הכהן מלובלין

אורות, הראי"ה קוק, מוסד הרב קוק תשכ"ג

אורות האמונה, הראי"ה קוק, בעריכת הרב משה גורביץ, ירושלים תשמ"ה

אורות הקודש, הראי"ה קוק, מוסד הרב קוק תשמ"ה-תש"ן

אור ישראל, קובץ לענייני הלכה ומנהג, מאנסי ניו-יארק

אלף בית של יהדות, הלל צייטלין, מוסד הרב קוק ירושלים תשמ"ג

אמונה בזמנים משתנים ועל משנת הרב סלוביצ'יק (בעריכת אבי שגיא, המחלקה לתרבות

ולחינוך תורניים בגולה, ירושלים תשנ"ז
 אמונות ודעות. רבינו סעדיה גאון, תרגום הרב קאפח (מקור ותרגום), תשנ"ג
 אמונת חכמים, ר' אביעד שר שלום באזילה, דפוס ורשא תרמ"ח וצילומים
 אמרי בינה, ר' יוסף חיים מבגדד, הוצאת בקאל, ירושלים תשל"ג
 אוצרות ראיה, כתבי הראי"ה ומפתחות, הרב משה צוריאל תשמ"ח
 אגרות קודש, האדמו"ר מלובביץ, הוצאת קה"ת
 אדרת אליהו, הגר"א על פרשיות השבוע
 אסיא, מאמרים בעניני רפואה והלכה, הוצאת ראובן מס, ירושלים תשמ"ג
 בפקודה אלוקית, הרב ישראל הס, הוצאת תחית ישראל, ירושלים תשנ"ג
 במעגלי הנגלה והנסתר ישראל וינסטוק
 באר הגולה, המהר"ל מפראג
 בית אלוקים למבי"ט דפוס ונציה של"ו וצילומיו
 ברקאי, קובץ רבני מרכזי, המזרחי והפיהמ"ז
 במלכות היהדות, הרב א. חן, מוסד הרב קוק ירושלים, תשל"ל
 ברכת מרום, הסכמות מהגרי"מ חרל"פ, בהוצאת ישיבת בית זבול, תשנ"ו
 גור אריה, על פירוש רש"י לתורה, המהר"ל מפראג
 דורנו מול שאלות הנצח, ד"ר אהרן ברט, המחלקה לתרבות ולחינוך תורניים בגולה
 דרך מצוותיך, לאדמו"ר הצמח צדק, הוצאת קה"ת
 דברי תורה, האדמו"ר חיים אלעזר ממונקאטש, ברוקלין ניו-יורק דפוס האחים גרוס תשל"ה
 דרך אמונה, ר' אברהם ביבאג', קטעים נבחרים, הוצאת מוסד ביאליק, תשל"ח
 דרכי אמונה והשגחה שם המחבר חסר, בני ברק
 דרך החיים, פירוש על פרקי אבות, המהר"ל מפראג, הוצאת לונדון
 דרשות הר"ן, דפוס וורשא וצילומיו
 דרשות ר' יצחק קארו ודודו של מרן ה"ב"ז, הוצאת אונ' בר אילן, תשנ"ו
 דורות ראשונים, ד' יצחק אייזק הלוי
 הגיוני עוזיאל, הרב בן ציון חי עוזיאל, בעניני אמונה, הועד להוצאת כתביו ירושלים תשנ"ג
 הד הרים, קבוצת מכתבים מהגרי"מ חרל"פ לראי"ה ולרצ"י קוק, אלון מורה תשנ"ז
 הכוזרי המבואר, תמצית משיעורי הרב הנזיר, הוצאת נזר דוד ירושלים, תשנ"ז
 המורה - רבינו משה בן מימון, קובץ מאמרים, הוצאת המדור הדתי בהס' הציונית ירושלים, תשט"ז
 המורה לדורות, מאיר אוריין, מוסד הרב קוק, תשט"ז
 הרמב"ם ושו"ע אדמו"ר הזקן, הרב לוי ביסטריצקי, הוצאת קה"ת, תשמ"ו
 התועדויות, האדמו"ר מלובביץ, הוצאת קה"ת
 העיקרים, ר' יוסף אלבו
 השתנות הטבעים בהלכה, הרב נריה גוטל, הוצאת יחדיו, ירושלים תשנ"ה
 הגות בפרשיות התורה, יהודה נחשוני, בני ברק תשמ"א
 הכוזרי המבואר, תמצית משיעורי הרב הנזיר, הוצאת נזר דוד, ירושלים תשנ"ז
 המוסר והמשפט בישראל, הרב ד"ר שמעון פדרבוש, מוסד הרב קוק ירושלים תשל"ט
 הקדמות הרמב"ם למשנה, מהדורת הרב שילת, הוצאת מעליות, ירושלים תשנ"ב
 הפולמוס על כתבי הרמב"ם בפרובאנס ובספרד, לקט מקורות (פנימי) הפקולטה למדעי הרוח -
 החוג להיסטוריה, האוניברסיטה העברית ירושלים תשל"ו
 ונצדק קודש, ר' דוד הבלין, מבאר דברים הנראים מוקשים בדברי חז"ל והראשונים.

זכרון ראי"ה, קובץ מאמרים במשנת הראי"ה, הוצאת מוסד הרב קוק, תשמ"ז
 זבח פסח, פירוש ר"י אברבנאל להגש"פ (בתוך אוצר פירושים להגש"פ אייזנשטיין)
 חזון המקרא, סוגיות בתנ"ך עפ"י עיונים בהפטרות, הרב י. יעקובסון
 חסדי אבות, ר' יוסף חיים מבגדד, פירוש לפרקי אבות, הוצאת שיח ישראל, ירושלים תשמ"ז
 חקרי יהדות, הרב ד"ר שמעון פדרבוש, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ו
 טל חרמון, הרב שלמה אבינר, ירושלים תשמ"ה
 טוב ורע בהגות היהודית, פרופ' שלום רוזנברג, אוניברסיטה משודרת, הוצאת משרד הבטחון תשמ"ה
 טעמי המצוות בספרות ישראל, יצחק היינמן, הוצאת חורב ירושלים תשנ"ג
 ישועות משיחו, ר' יצחק אברבנאל
 יפה עינים, דרשות לפי סדר פרשיות השבוע, ר' שמואל יפה אשכנזי, הוצאת וגשל, ירושלים, תש"ן
 (צילום מדפוס ונציה, שצ"א)
 יפה תואר, פירוש רחב על מדרשי הרבות, ר' שמואל יפה אשכנזי, הוצאת וגשל, ירושלים, תשמ"ט
 (צילום מדפוס פיורדא, תנ"ב)
 יד שאול, ספר זכרון לרב שאול ווינגורט, הוצאת אלמנת המנוח, תל אביב תשי"ג
 יסודי התורה, שמואל דוד לוצאטו, מוסד הרב קוק, תש"ז
 כתבי ספורנו, הוצאת מוסד הרב קוק תשמ"ג
 כתבי רמב"ן, הוצאת מוסד הרב קוק, תשכ"ד
 כללי רמב"ם, לקט ממשנת האדמו"ר מלובביץ, הוצאת קה"ת
 לאורו, עיונים במשנת הראי"ה, הרב פילבר ירושלים, תשנ"ה
 ליקוטי מאמרים, ר' צדוק הכהן מלובלין
 ליקוטי עצות, ברסלב
 ליקוטי שיחות, האדמו"ר מלובביץ, הוצאת קה"ת
 לנתיבות ישראל, הרצ"י קוק, חלקים ב-ג, מהדורה שניה ירושלים תשנ"ז
 מאמרי ראייה, ירושלים תשמ"ד
 מי מרום, הגרי"מ חרל"פ, הוצאת ישיבת בית זבול
 מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל לכבוד הרב פרופ' רקמן, אונ' בר אילן, תשנ"ד
 מטפחת ספרים, ר' יעקב עמדין, דן בעיקר בספר הזוהר, ובנוסחאותיו
 מעשי ה', ר' אליעזר אשכנזי (נפטר שמ"ז), וורשא תר"ל, ד"צ ירושלים תשמ"ז
 מלחמות ה', הרלב"ג
 מאור עינים, ר' עזריה מן האדומים
 מנורת המאור ר' יצחק אבוהב, מוסד הרב קוק, תשכ"א
 מצות ראייה, הראי"ה קוק, מוסד הרב קוק, תש"ל
 מנורת המאור הקדמון, ר' ישראל אלנקוה
 מכתב מאליהו, הרב אליהו דסלר
 מכמני עוזיאל, הרב בן ציון חי עוזיאל, בעניני מסורה, לימוד תורה וקיום מצוות
 מפעלות אלוקים, ר' יצחק אברבנאל, עניני חידוש העולם והניסים, מכון אוצר הפוסקים, ירושלים
 תשנ"ג
 משנה עם פירוש הרמב"ם, תרגום הרב י. קאפח, מוסד הרב קוק ירושלים תשכ"ה
 מנחת קנאות, מכתבים על פולמוס כתבי רמב"ם, אבא מרי דון אסתריד, ד"צ תשכ"ח
 משך חכמה, ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק, עם פירוש הרב קופרמן, מכללה ירושלים לבנות
 תשכ"ח

נשמת חיים, ר' מנשה בן ישראל, אמסטורדס תי"ב, ד"צ תשכ"ח
 נשמת אדם, ר' אהרן שמואל מקרעמניץ, דן בעניני נשמות (דפ"ר שע"א), הוצאת מכון שפתי
 צדיקים, ירושלים תשמ"ט
 נווה שלום, ר' אברהם שלום בר יצחק, דפ"ר וונציה של"ה, ד"צ הוצאת קדם, ירושלים תשכ"ז
 נחלת אבות, פירוש על מסכת אבות, ר' יצחק אברבנאל
 ניצני ארץ, קובץ כתי"ו וחיידושים בעריכת תלמידים משיבת מרכז הרב
 נתיבות עולם, המהר"ל מפראג, הוצאת לונדון
 ספר הזיכרון, הריטב"א, לתרץ קושיות רמב"ן עה"ת על הרמב"ם, מהדורת הרב ק. כהנא, מוסד
 הרב קוק ירושלים, תשמ"ג
 ספר הברית, ר' פנחס אליהו מוילנא
 ספר הבתים, ר' דוד בר שמואל הכוכבי (תחילת האלף ה-6), כרך ראשון - ביסודות האמונה,
 הוצאת מכון שלם ירושלים תשמ"ג
 ספר האמונות, רבינו שם טוב, דפוס פיארדא שי"ז וצילומי
 ספרי הרשב"א, הוצאת אורייתא, ירושלים תשמ"ז
 סיני (קובץ), מוסד הרב קוק
 ספר זכרון ליעקב פרידמן, בעריכת ש. פינס, המכון למדעי היהדות, האוני' העברית תשל"ד
 ערפילי טוהר, הראי"ה קוק, המכון ע"ש הרצי"ה קוק, ירושלים תשמ"ג
 עבודת הקודש, למקובל המהר"ם גבאי, הוצאת שבילי ארחות חיים, ירושלים תשנ"ב
 עולת ראייה, הראי"ה קוק
 עין איה, הראי"ה קוק, המכון ע"ש הרצי"ה קוק, ירושלים תש"ן-תשנ"ה
 עשה לך רב, הרב חיים דוד הלוי
 עיונים במשנה תורה, יוסף פאור הלוי, מוסד הרב קוק תשל"ח
 עיטורי כהנים, (קובץ) ישיבת עטרת כהנים
 עקידת יצחק, ר' יצחק עראמה
 עטרת זקנים, ר' יצחק אברבנאל
 עיונים חדשים בספר ויקרא, נחמה ליבוביץ, ספרית אלינר
 עיונים בפרשנות המקרא, הרב י. קופרמן, מכללה ירושלים לבנות, תשנ"ז
 עמודי המחשבה הישראלית, ש. ב. אורבאך, המחלקה לתרבות ולחינוך תורניים בגולה, תשל"ב
 פרי עץ הגן, קובץ מפרי עטה של ישיבת רמת גן
 פירוש הר"ן עה"ת, מכון שלם ירושלים תשכ"ח
 פירוש רמב"ן עה"ת, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט
 פירוש רלב"ג עה"ת, מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ה-תשנ"ז
 צדקת הצדיק, ר' צדוק הכהן מלובלין
 צפנת פענח, דרשות לפי סדר פרשות השבוע, ר' יוסף מטראני
 קול הנבואה הרב דוד הכהן, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ל
 קדושת לוי, ר' לוי יצחק מברדיטצ'וב, הוצאת מכון קדושת לוי תשנ"ג
 קדושה ומלכות, הרב יעקב פילבר
 קול מבשר (שו"ת), הרב מ. ראטה, מוסד הרב קוק ירושלים תשל"ג
 ראיות הראייה, קובץ מאמרים במשנת הראי"ה בעריכת דניאל שפרבר, בית הרב, ירושלים תשנ"ב
 ר' משה בן מימון, קובץ בעריכת הרב מימון, הוצאת המרכז העולמי המזרחי תרצ"ה, ומוסד הרב
 קוק תש"ד

שיחות הר"ן ברסלב
 שומר אמונים הקדמון, ר' יוסף אירגאס, אמיתת חכמת הקבלה, הוצאת "בפירוש וברמז",
 ירושלים תשכ"ה
 עער האמונה ויסוד החסידות, ר' גרשון ליינער מראדזין (הקדמת ספר בית יעקב) מכון להוצאת
 ספרי רבותינו תשנ"ו
 של"ה, שני לוחות הברית, הוצאת מכון שערי זיו, ירושלים תשנ"ג בחמישה כרכים
 שערי אמונה, האדמו"ר מלובביץ, תשובות וביאורים בעניני אמונה, הוצאת קהת, תשנ"א
 עער כבוד ה', ר' אפרים אלנקוא ממגורשי ספרד, ליישב קושיות רמב"ן על המו"נ, הוצאת ישיבת
 תפארת אליהו, ירושלים תשמ"ו
 תולעת יעקב, למקובל המהר"ם גבאי הוצאת שבילי ארחות החיים, ירושלים תשנ"ו
 תשובות לשאלות, מאמרים ועיונים בספר מו"נ, ר' יצחק אברבנאל
 תמים תהיה, הרב יעקב הלל, ירושלים תשנ"ח
 תפארת ישראל, המהר"ל מפראג
 תורת העולה, הרמ"א, דפוס צילום בהוצאת ספרייתי תשנ"א
 תולדת אדם, תולדות ר' זלמן מולוז'ין, ב"צ אלפס מווילנא, מהדורת ירושלים תשמ"ז
 תולדות ישראל, ר' זאב יעב"ץ, הוצאת אחיעבר, תל אביב תרצ"ה
 תורה שבע"פ (וקובץ), הרצאות שניתנו בכינוס תורה שבע"פ, מוסד הרב קוק
 תורת השבת והמועד, הרב שלמה גורן, המחלקה לתרבות ולחינוך תורניים בגולה, תשמ"ב

נספח – פרשנות

כאשר רואים את הריבוי הגדול של הפרשנויות הניתנות לדברי הרמב"ם, שפעמים
 רבות סותרות ומנוגדות זו לזו, ואת העובדה שלדבריו ישנן גם פרשנות פילוסופית
 קיצונית וגם פרשנות ע"ד הקבלה, צצות מאליהן השאלות:

איך יתכן לפרש מקור אחד בצורות רבות ומנוגדות כל כך?

מהי "האמת", למה התכוון המחבר?

האם אפשר להאמין שלאוקימתא פלונית, הנראית דחוקה מאוד, לכאורה, כיוון גם
 המחבר?

אלו שאלות כבדות משקל בכל פרשנות, אך הן מהותיות יותר כאשר אנו עוסקים
 בתורה ומחפשים את דבר ה'.

נראה, שניתן למצוא מס' נקודות, חלקם אף בדברי הרמב"ם עצמו, שסייעו לתחילת
 הדיון בשאלות אלו.

א. הרמב"ם עצמו מדגיש פעמים רבות בספר, שבשל חשיבות הנושאים ועמקותם, הוא
 יגלה טפח ויכסה טפחיים, וניתן יהיה לעמוד על משמעות דבריו רק מתוך ראיית הספר
 בכללותו ולאחר הקדמות הנחוצות ללימודו (ודברי הרמב"ם - בח"א בסוף פרקים יח,
 כח, ל, בפרקים לג-לד, ועוד).

ברור ששיטת כתיבה כזו מאפשרת ואולי מכריחה, כמה הבנות שונות, ורומזת לדברים נסתרים, שעל הקורא והפרשן לנסות ולחפש.

ב. בח"א סוף פרק כא, מעיר הרמב"ם על כך שניתן לפרש פרשה מסוימת (ע"ש) במספר אפנים: "אל תתמה על היות ענין זה הקשה שהשגתו עמוקה מבארים בו ביאורים רבים, כיון שאין זה מזיק לפי הענין שאנו בו, ורשאי אתה לבחור איזו דעה שתמצא".

כלומר, הרמב"ם עצמו לא ראה פסול בריבוי פרשנויות אך מוטלת על הלומד לחפש את הביאור הנכון (ועיין הקדמת הרב קאפח למהדורתו, כמה למד ועיין עד שההין לפרש).

ג. לכל פרשן הניגש לפרש ישנן אמיתות יסוד והנחות מוקדמות עליהן הוא משתית את פירושו. הרמב"ם למשל, משוכנע שאין הקב"ה גוף ולכן הוא מוציא פסוקים רבים מפשטם. כך, הפרשנים, כאשר ניגשו ללימוד מורה נבוכים, הגיעו עם אמיתות יסוד. חלקם, לדוגמה, הגיעו משוכנעים בכל מאת האחוזים בנכונות הקבלה כחלק חשוב ביותר של התורה, וכאשר מצאו מקומות בהם נראה שהרמב"ם סובר אחרת נדחקו בדבריו, שהרי היאך ניתן לחשוב שהנשר הגדול, מחבר היד החזקה, לא היה חלק משלשלת מסירת תורת הקבלה. עפ"י הסבר זה ניתן להבין שאין כאן הידחקויות ואוקימתות. לטענתם, זהו פשט דברי הרמב"ם ולא ניתן כלל לחשוב אחרת.

ד. נצטט מדברי הגרי"פ חרל"פ השופכים אור ועמקות בסוגיה זו. דבריו נאמרו כחלק מהסכמה לספר פרשני עה"ת, הון בדברי חז"ל באגדות ובמדרשים, והרב חרל"פ טוען, שיש לגשת למדרשי חז"ל מתוך פנימיות התורה. הוא מעיר ביחס לספרים, שנדמה שהולכים בדרך רוחנית אחרת, את ההערה הבאה:

ואף אלו החיבורים הקדמונים שנתחברו לפני הגיע תור ההתגלות של רוח הקודש הרז והנסתר, גם הם השיגו עתה את רוממות העוז החביוני, כי כמו שנשמתם עולה ומתעלה מפעם לפעם, כאמרם ז"ל: ת"ח אין להם מנוחה לא בעוה"ז ולא בעוה"ב, ופירש רש"י שם: שהולכים ממדרש למדרש ומשייבה לשייבה, ע"ש, כן גם דבריהם שהשאירו בעוה"ז עולים ומתעלים ומשיגים הבנה אחרת, באשר בחביון עוז קדשו, גם כשהיה בעוה"ז – אף שמצד מילוט שפתם לא עמדו על סוד ה', קודש נשמתם חזה הכל, וכח קודש נגנו בדבריהם ובספריהם בהכנה מראש, שלאחרי זמן, כשיתעלה העולם, רוח"ק יופיע בבית המדרש יתנוצצו אף הם לפי מידת ערך רשות הגילוי של הרזים העליונים" (ברכת מרום, עמ' פ"ז ע"ש)

לאחר כתבי זאת, עיינתי במאמרו של ש. ע. ווזנר, "עצמאות ומחויבות פרשנית" בתוך: אקדמות ד (שנתון בית מורשה) עמ' 29-9, וע"ש שאסף שיטות רבות בענין.